

Dr. Bucsay Mihály: Kálvin jelenléte Magyarországon 1544 -1944¹

A reformáció százada

A mohácsi tragédiát követően felgyorsult hazánkban a reformáció terjedése. A mozgalom döntően Luther s Melanchthon nyomdokain haladt jó húsz éven át, Luther halála (1546) után azonban, az interim éveiben, bizonytalanság támadt a vezető tekintély kérdésében. V. Károly császár legyőzte a protestáns hatalmakat, ő diktálhatta a feltételeket, a megtisztított egyházi tanítás hirdetését csak „ideiglenesen” (innen az interim év) és azt is csak a középkori egyház külső farmái között volt hajlandó engedélyezni. A talán túlságosan is engedékeny Melanchthon-nal szemben a magyar reformáció nem egy jeles munkása az ellenállókban, Brenzen, Flaciusban és Osianderben vélte felismerni a lutheri üzenet igazi örököseit. Az ötvenes években ez utóbbiak közül olyan nagy tehetségű és a reformáció ügyének egész életüket odaszánó reformátorok mint Szegedi Kis István és Méliusz Juhász Péter Bullingert és Kálvint fogadták el irányadó tekintélynek. Ezeket szűkebb hazájukon túl is, szinte az egész Európában sokan ismerték és becsülték már.

Kálvinnak volt ugyan kapcsolata magyarokkal, de nem sok és az is egymástól elszigetelt. Ennek folytán, valamint azért, mert - amint a kutatók akkor még tudni vélték - Kálvin életében nem fordították magyarra és nem adták ki Kálvinnak egy írását sem. Zoványi Jenő és ifj. Révész Imre azt a nézetet képviselték, hogy inkább Bullinger és a felnémet református teológusok hatását kell látnunk a magyar reformáció helvét irányba fordulásában, mintsem a Kálvinét. Ez a kiindulópont nyomta rá bélyegét azokra a szövegelemzésekre is, amelyeket az említett nagyérdemű történészek Méliusz iratainak szenteltek²

Így volt ez addig, amíg Schulek Tibor 1970-ben fel nem fedezte a Wolfenbüttel-i könyvtár egyik könyvtáblájában Kálvin Genfi Kátéjának nyomtatott magyar fordítását, helyesebben annak néhány töredékét.³ A fordítás kétségtelenül Méliusz műve, és a könyv valószínűleg az 1560-as évek első felében jelent meg Debrecenben, még Kálvin életében. Egy másik értékes adatunk szerint Méliusznak 1562. évi Kátéjában, amelyet annak címe szerint a szerző Kálvin írása szerint javított át, szinte tetten lehetett érní, amint Méliuszt a Káté nyomtatása közben. Kálvin egyre jobban befolyása alá vonta. A debreceni reformátor még Luther kátéinak jellegzetes felépítése szerint kezdett hozzá az íráshoz, de ezt a rendet nyomtatás közben egy másik gondolatmenettel váltotta fel, amelynek tengelyében már a kettős predestináció tanítása áll⁴. A Káté elemzése során ezt minden kétség nélkül meg lehetett állapítani.

Már ebből az utóbbi adatból is, de főleg Schulek felfedezéséből le lehetett vonni a biztos következtetést: Méliusz olvasta, fordította, kiadatta Kálvint, tehát ilyen szoros szellemi találkozások következtében lett Kálvin követőjévé. Így végre elvesztette talányos voltát és szervesen beilleszthető lett a magyar reformáció történetébe ez az egyáltalában nem jelentéktelen tény, hogy Kálvin legközelebbi munkatársának, Bézának 1560-ban írt hitvallását atyáink már 1562-ben aláírták tarcali zsinatukon, 1563-ban pedig a Tordán összegyűlt erdélyi lelkészek zsinata is csatlakozott ahhoz. Egyet és mást kihagytak ugyan a Béza hitvallásából, de ennek dogmatikai szempontból semmi jelentősége nincs.⁵

Nemhogy hiányoztak volna a közvetlen szellemi kapcsolatok Kálvinnal hazánkban, de bizonyos, hogy írásait, persze főleg latin eredetiben, már a század ötvenes éveinek végétől számosan szorgalmasan tanulmányozták⁶. Bizonyára az sem véletlen tehát, hogy éppen egy magyar teológus, Thury Pál (mh. 1574) szerezte azt az epigrammát, amely a Corpus Reformatorum kiadói szerint az Institutio jelentőségét a legtalálóbban volt képes kifejezni. Ez a vers ott áll Kálvin iratai előtt: „Praeter apostolicas post Christi tempora chartas - Huic peperere librum saecula nulla parem”⁷.

Tény, hogy Kálvin János életében, de még halála után is, közvetlenül kevés magyar látogatott el Genfbe, viszont ezek a magyar reformáció jelentékeny munkásai közé tartoztak⁸.

Szenczi Molnár Albert társaival együtt eljutott 1596 nyarán Genfbe, hogy leróják tiszteletüket Kálvin sírjánál. Ezt maga az ősz Béza mutatta meg nekik, mert a sír a reformátor végakarata szerint jeltelen maradt. Szenczi fordította az Institutió-t elsőnek magyar nyelvre.

Mi keltette fel a népükért különös mértékben felelősséget érző jeles magyar teológusok figyelmét oly korán és annyira elhatározó mértékben Kálvin iránt?⁹

Alighanem az, hogy Kálvinnak úgy sikerült megszerezni Luther legfontosabb reformatori felismeréseit, hogy azok dialektikus feszültsége nem laposodott el, hanem tisztán és elkötelezően ragyogott. Gondolok itt az olyan ellentétpárookra, mint a kegyelem és az engedelmesség, a szabadság és a törvény, Isten örök szövetsége népével; másfelől az alkotmányos rend feltétlen parancsa egyházban és államban. Ezeket a feszültséggel teli kapcsolatokat Kálvinnál egybefogja a gemina praedestinatio semmivel sem kevésbé dialektikus tanítása. Egy ív fogja itt össze az evangéliumot, amely a világ alapjainak felvettése előtt a Szentháromság tanácsának kegyelmes végzésére épül egyfelől, másik vége pedig az idők teljességébe ér. Ez az ív elválaszthatatlan egységbe fogja össze az Őszövetséget az Újjal, az üdvösség történetét az egyház és az emberi társadalom történetével. Ez a biztos ívű keresztyén eligazítás nyújtotta akkor a három részre szakadt Magyarországon azt, aminek - különösen a török hódoltságban - nem túlzás életmentő jelentőséget tulajdonítani: az üdvösség biztos reményét az életnek állandóan nem közönséges veszedelmekkel kikövezett útjain, a viszonyok sötétjében a keresztyén életideálnak, mint valami mindenkit jóra vezérelni tudó csillagnak felragyogását, a bűnbánatnak és a Krisztushoz való személyes megtérésnek feltétlen szükségességét

Ez írta újra mélyen az emberek szívébe azt a keresztyén közösségi látást, sőt az azt alacsonyabb fokon kifejező állami törvényt, amelyet a két részre szakadt ország vezetői nem vol-tak képesek érvényesíteni, és amelynek hiánya a török hódoltságban még fájdalmasabban volt érezhető. Elmondható, és az előbbiekből megérthető, hogy az emberélet keresztyén értelmezési módja a 16. században mélyebben hatolt a nép szélesebb köreibe is, mint I. István térítő munkája óta bármikor. Az a mód, ahogy a magyar reformátorok egyike-másika Kálvin tanításait magáévá tette, nem merült ki a merő utánzásban. Méliusznál például olyan gondolatokat találunk, amelyek eredeti és igen érdekes illusztrációk Kálvin-kifejezte igazságokhoz, de olyanokat is, amelyek a súlypont némi áthelyezésével eredeti és teológiaiul igen becses mondanivalóval gazdagítják a kálvini gondolatvilágot. Ennek az előadásnak a keretei nem engedik meg, hogy idézeteken keresztül mutassuk be Méliusz viszonyát Kálvinhoz, legyen szabad csak egy jegyzetben utalni egy dolgosra, ahol erre sor kerülhetett¹⁰. Persze vannak a magyar teológusok Kálvinhoz viszonyulásának más módjai és típusai is. Szegedi Kis István például úgy járt el, hogy Kálvinnak és a reformatori teológia más mestereinek tanításait táblázatosan egymás mellé állította, rábízva az olvasóra a választást¹¹, amelyet azonban ez a módszer is Kálvin irányába készített elő.

Az összkép azt mutatja, hogy a helvét reformáció hazánkban Kálvin és Bullinger nyomdokain a Tiszán innen és a Tiszán túl, Erdélyben és az Alföldön a hatvanas évek közepére elterjedt és meggyökeresedett, de megvetette lábát az ország nyugati és északnyugati részeiben is¹². Megmutatkozik ez abban az erőteljes védekezésben is, amelyre a helvét irány hívei azzal az antitrinitarizmussal szemben kényszerültek, amelyet az erdélyi fejedelem támogatott. Az 1567. évi debreceni alkotmányozó zsinat már az unitarizmussal szembeni védekezés jegyében végezte jelentős munkálatait¹³.

Hosszabb távon mégis a csakhamar feltámadó rekatolizálás bizonyult nagyobb veszélynek. Az 1604. évi országgyűlés végzéseit törvénytelen módon a maga javára meghamisítva, a római katolikus restauráció először lendült általános támadásba. A törvényes végzésekhez a kancellárián utólag hozzáírt hamis „törvény” nem kevesebbet akart előírni,

mint hogy az 1520-as esztendő protestánsellenes törvényei, a fej- és jószágvesztés, a máglyán elégetés érvényesek és érvényesítendőek, továbbá azt, hogy vallási sérelmeket többé nem szabad az országgyűlés színe elé vinni. Diadalmas szabadságharc robbant ki erre Bocskai István vezetése alatt az ország alkotmányának és az evangéliumi hit szabadságának együttes védelmére. A kutatók véleménye megoszlik a tekintetben, hogy Bocskait és református kapitányait vajon az 1222-ben az Aranybullában leszögezett ellenállási jog motiválta-e inkább, vagy pedig az Institutióknak és Bézának a törvénytelen és a hit szabadságát veszélyeztető felsőbbbséggel szembeni ellenállásra vonatkozó tanításai. Egy azonban vitán felül áll: azóta összeforrt a magyarság életében a hűség a reformációban megtalált evangéliumi hithez és a hűség az ország alkotmányához. Bocskai szabadságharca azonban nem maradt kizárólag magyar ügy, a hazai nem magyar és nem református protestánsok szabad vallásgyakorlatát is Bocskai és azok harcolták ki, akik az ő nyomdokain jártak.

Mint említettük, a 16. században a magyarok főleg latin eredetiben olvasták Kálvint, természetesen csak a műveltebbek. Kálvinnról mint reformátorról nem jelent meg magyar írás. Azt a kort az ügy maga még jobban érdekelte mint az individuum, az író. Latin Kálvin-olvasmányaik nyomán azonban a magyar szerzők gazdag irodalmi termésben fogalmazták meg latinul és magyarul a kálvini tanításokat. Az Institutió első magyar fordítása azonban csak 1624-ben jelent meg Hannau-ban, az 1559. évi szöveg után. Szerzője a már említett Szenczi Molnár Albert, aki a genfi zsoldárok magyarra átültetéséről is oly mesterien gondoskodott, hogy ezek ma is vezetnek nemcsak a sorrendben, de a kedveltségben is a magyar reformátusok énekeskönyvében¹⁴.

A konfesszionális orthodoxia és a véres ellenreformáció százada, 1608-1715

A 17. században sem kizárólag Kálvin művein keresztül áramlott a kálvini reformáció szelleme Magyarországra, hanem az általa befolyásolt más teológusokon keresztül is. Ilyenek voltak elsősorban a heidelbergi David Pareus, továbbá az ugyanebből a szellemi környezetből származó J. H. Alstaedt és J. Bisterfeld. Pareus Heidelbergben formálta ottani magyar tanítványait, míg a két utóbbi a gyulafehérvári főiskolának volt kiváló professzora. További hullámai voltak a kálvini szellemnek a Magyarországon szinte mozgalomjellegű puritanizmus a század első felében¹⁵, majd utána a coccejanizmus¹⁶. A 16. századi örökséget őrző, némileg azonban már megkövesedett magyarországi konfesszionális orthodoxia éppúgy nem volt képes egységben látni Kálvinnal ezeket az új irányokat, mint a külföldi. Nem tudta a bennük kapott újat továbbfejlődéséért, illetve a saját maga ellen irányuló jogos bírálatként elfogadni.¹⁷ Heves harcok zajlottak le az említett irányok között, de ezenkívül még a kor haladó filozófiai irányzatának a kartézianizmusnak számos talentumos képviselője között. A 17. század magyar református teológiai irodalma éppoly gazdag és éppoly mélyreható, mint a 16. századé. Jellemző azonban, hogy mindezen irányok számára közös tekintély maradt az Institutió. Még a coccejanizmus balszárnán álló magyar kartézianusok is szívesen és sokszor idézték Kálvint.¹⁸

1658-ban tragikus hirtelenséggel aláhanyatlott az erdélyi fejedelmek hatalma. Nem volt többé erős védője a királyságbeli protestantizmusnak. Itt a századot a magyar protestantizmus megsemmisítését célzó gátlástalan akciók töltötték ki. A Habsburg kormányzat a magyar protestánsokban látta abszolutista törekvéseinek legnagyobb akadályát, és a vakbuzgó rekatolizáció eszköztárának egész készletét fordította azzal szembe. Különös erőpróbaként értékelhetők az 1673-ban és 1674-ben Pozsonyban megrendezett nagy konstrukciós perek. A cél az volt, hogy a magyar protestáns egyházakat megfosszák lelkészeiktől és tanítóiktól. A rendkívüli megpróbáltatások során előtűnt az a különbség, amit egyfelől a lutheri, másfelől a kálvini szellemiség formált és érlelt ki a perbe fogott prédikátorok lelkivilágában és magatartásában. A lutheránus vádlottak - néhány kivételtől eltekintve - a konstrukciós perek klerikális bírait is Istentől rendelt felsőbbbségnek tekintették.

Aláírták a választásra elébük tett háromfajta reverzális közül a másodikat, vagy a harmadikat. Evangéliumi hitükről nem mondtak le, nem katolizáltak, pedig leginkább erre ösztökölték őket. Lemondtak azonban vagy egyházi állásukról, hogy hazájukban maradhassanak, ez volt a második változat, vagy inkább egyházi szolgálatukhoz ragaszkodtak, de külföldre kellett távozniuk, ez volt a harmadik fajta reverzális. A református vádlottak zöme viszont már eleve azért ment el Pozsonyba, hogy a per törvényességét nyíltan kétségbe vonja és a felsőség törvényszegése ellen protestáljon. Hiába próbálták őket halálos fenyegetésekkel vagy sötét és nyirkos várbörtönökben megpuhítani, kitartottak a tiltakozás mellett.

Végül - hogy szabaduljanak tőlük - tengeri hajóira adták el őket Nápolyban gályarabnak. Ők tiszta öntudattal olyannak tekintették ott magukat, mint akik Isten kiválasztott eszközei arra, hogy szenvedésük leleplezze Rómát is és a Habsburg királyt is mint zsarnok álkeresztényeket, továbbá, hogy végig biztosra vett szabadulásuk által Isten úgy mutassa meg magát mint biztos Szabadítót. Helyzetüknek, szenvedésüknek ez az értelmezése található szabadulásuk előtt írt levelükben¹⁹.

A felvilágosodás százada, 1711-1791

A magyar gályaraboknak is volt benne némi része, hiszen a protestáns külföld az iratok egész sorában foglalkozott szenvedéseikkel, hogy a korszellem megváltozott, nem kedvezett már az ellenreformáció véres módszereinek. Akadtak azonban kevésbé visszatetsző és finomabb - hosszabb időn át folytatva azonban nem kevésbé hatásos - módszerek is. A magyar reformátusok számára az a vértelen ellenreformáció jelentette a legnagyobb megpróbáltatást, amely a gályarabok szabadulása után még jó száz évig tartott. A konvertitáknak kijárt az udvar kegye és jutalma, kitüntetés és előny az állások betöltésénél. A hitükben állhatatosak viszont az abszolutista kormányzat rosszindulatára, packázásaira számíthattak. Törvénycsavaró ürügyekkel kísérelték meg a protestáns egyházi intézmények megsemmisítését.

Egyedül a dunántúli református egyházkerületben csak a reformátusok 150 templomot és még több gyülekezetet veszítettek ebben a században.

A magyar protestáns teológusok külföldi tanulmányútjait Hollandiába, Angliába, a német államokba és Svájcba minden eszközzel akadályozták, a háborús években pedig kereken megtiltották. Ezek a diákok szinte mindig könyvekkel tértek haza, amelyeket azonban a határon elvették tőlük, és ha vissza is kapták azokat, a legjobb esetben csak sok esztendő elmúltával. A magyarországi nyomdák csak olyan protestáns iratot sokszorosíthattak, amely semmilyen tekintetben nem árthatott a római egyháznak. Efelől a római egyház cenzorai döntöttek, és természetes, hogy nagyon kevés kézirat tudott átjutni ezen a gáton. Szerencsére a cenzorok olykor merő kényelemszeretetből nem olvasták végig a vaskosabb kéziratokat. Így lehetett halotti és egyéb prédikációs kötetekbe református hit- és erkölcsant vagy egyháztörténetet belerejteni. A Heidelbergi Kátéból, hogy kézbe lehessen adni, ki kellett hagyni a 30., 57. és 80. kérdést.

Ami a protestáns egyházak belső életét illeti, a felvilágosodás századában a konfesszionális orthodoxia felváltására, a polarizáció eredményeként, két új irányzat jelentkezett, a racionalizmus és a pietizmus.

Magyarországon csak a lutheránusoknál öltött a pietizmus valódi mozgalmi méreteket. A reformátusok számára nem volt szükség arra, hogy a felvilágosodásra ilyen polarizált formában válaszoljanak. Egyházi gondolkodásuk folyamatában, amelyet Kálvin, a puritanizmus, a coccejanizmus, a keresztyén töltésű kartézianizmus formált, nemcsak hogy eljutott az élő és személyes és gyakorlatias kegyesség, hanem a jobbak ezt egyenesen hitük természetéhez tartozónak tekintették. De a racionalizmushoz mint másik pólushoz sem kellett nekik éles szögben csatlakozniuk, mert teológusaik nemzedékeken át a Ramus-i és kartézianus kritikán nevelődtek, hitük a kor filozófiájával szoros kontaktusban, illetve

konfrontációban alakult és érlelődött. Minden súlyos kormányzati nyomás ellenére kollégiumaik is (Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed) folytatni tudták munkájukat, bár volt olyan is, amelyik kénytelen volt elmenekülni, vagy alacsonyabb fokra szállítani le tevékenységét. Ezeknek a kollégiumoknak tudományos és humánus színvonalát a mai [marxista] kritika is elismeri. A professzorok kéziratait döntő többségükben nem lehetett nyomdába adni, ma egyházi levéltáraink őrzik azokat. Ennek a felvilágosodás eszméivel való konfrontációban kialakult magyar református teológiának egyik gyöngyszeme, a Szikszai Györgytől származó „Keresztyéni tanítások és imádságok”, méltán vált olyan népkönyvvé, amelyet ma is újranyomnak és vásárolnak, sőt amelyet idegen nyelvre is lefordítottak és kiadtak.

II. József Türelmi Rendelete (1781) - ha még mindig a fejedelmi önkény kifejezése volt is, de már nem a fagyos ellenszenvé, a fanatikus gyűlöleté, mint a korábbi királyi rendeletek, hanem a tényeket elismerő, a közjót szolgálni kívánó okosságé - a magyar protestánsok számára is nagy megkönnyebbülést hozott.

Minthogy a református egyháznak a hatalom minden cselszövénye ellenére sikerült a maga belső azonosságát - ha nem is híveinek számarányát - megőrizni, a Türelmi Rendelet kiadása utáni néhány esztendő elég volt, hogy egy évszázad veszteségeit pótolja. Templomok, iskolák és lelkészlakok épültek nagy számban. Sőt, alighogy sikerült valamelyest talpra állni, a szabadabb mozgás egészséges véráramát megízlelni, az első alkotásoknak örvendezni, a magyar reformátusság máris örvendetes szolgáltatokat tehetett más nemzetiségű hittestvéreinek. Nemcsak a II. József által tovább folytatott telepítések, az ország déli felébe telepített német ajkú reformátusok számára nevelt és adott lelkészeket, hanem Morva- és Csehországba is közel ötven fiatal lelkész sietett Sáros-patakról és Debrecenből, hogy lelkészi állást vállalva segítséget nyújtson az 1620 óta ott a föld alá kényszerített református gyülekezeti és egyházi élet feltámasztásához.

A romantika és a korai liberalizmus kora, 1791-1867 II. Józsefnek voltak olyan intézkedései is, amelyek birodalmának központosítása érdekében a német tannyelvet írták elő a magyar iskolákban is és megsemmisíteni igyekeztek az alkotmányos élet még megmaradt intézményeit. A francia forradalom előestéjén az abszolutizmusnak ezek a túlkapásai hatalmas nemzeti ellenhatást keltettek. A korán elhunyt II. József utóda, II. Lipót jobbnak látta visszatérni az alkotmányossághoz. Így történt, hogy az 1791. évi országgyűlés már nem a királyi kegyre, hanem a Bocskai, Bethlen és Rákóczi György szabadságharcait lezáró békekötésekre és az azokat becikkelyező országos törvényekre alapozta a protestánsok vallásszabadságát. A végrehajtás azonban nem követte az országgyűlés és az új törvények szellemét. A római egyház uralkodó egyház maradt. A vallási törvények végrehajtását a Helytartótanácsban és a megyékben a magas római klérus exponensei az ellenreformáció szellemében intézték, s azok a további rekatolizációt szolgálták. A napóleoni háborúkat követő évtizedekben, a romantika korában ez nem keltett nagyobb feltűnést, de amikor újra haladó áramlat lépett a politikai arénába, a reform-országgyűlések korában, sok katolikus is korszerűtlennek érezte már a vallási türelmetlenséget. Megnőtt az érdeklődés a protestánsok, Luther és Kálvin iránt. A kor közírói között voltak, akik az egész szabadelvű gondolkodásban Kálvin eszméinek gyümölcsét vélték felismerni²⁰. Mások viszont éppen azt ünnepezték a maguk liberális ideológiájában, hogy az túlment Kálvinon és korrigálta a genfi reformátor szigorú társadalmi elképzeléseit és gyakorlatát²¹.

Az eszmék eme tavaszi zsongásának hirtelen véget vetett 1849 kora őszen a szabadságharc bukása.

Bécs a megtorlás, a magyarság és a protestánság iránti aggodalmas bizalmatlanság, a vallásszabadság korlátozása útján: kormányzott Magyarországon. Érdekes, hogy a Kálvin iránt már a reformkorban feleledt érdeklődés az önkényuralom két évtizedében is folytatódott. Már 1848-ban, majd 1859-ben Kun Bertalan szentelt egy-egy elmélyedt tanulmányt Kálvin

teológiai, illetve egyházszervezeti és egyházfegyelmelési nézeteinek. Még mindig az új abszolutizmus éjszakájában, 1864-ben, Kálvin halálának 300. évfordulóján, a magyar reformátusok országszerte és méltó módon hódoltak a reformátor emlékének²². Az ekkor nyomdába került órásközül a leginkább említésre méltó és sok szempontból ma sem túlhaladott id. Révész Imrének a Kálvin-monográfiája²³. Ugyanez az érdekes teológus arról is nevezetes, hogy amikor, néhány évvel az önkényuralom bukása után, liberális teológusok, többnyire a lutheránus, református és unitárius magyar teológiai főiskolák professzorai megalakították a Magyarországi Protestáns Egylet-et (1871), a Kálvin tanításain nevelkedett id. Révész Imre lépett fel ellenük. Előbb mérsékletre intette, majd a zászló bevonására kényszerítette az orthodoxiának ezeket a kétségtelenül jó szándékú, az egyházi munka korszerű formáit kereső, sőt el is kezdő, de a szükségszerűen élharsányabb hangú bírálóit.

A Kiegyezés utáni korszak, 1867-1918

1867-ben kompromisszum született. A magyar közügyeket ettől kezdve a magyar országgyűlésnek felelős kormányok intézték. A Kiegyezés kompromisszumos jellege abban is megnyilvánult, hogy Petőfi és Kossuth valóban haladó követeléseivel ellentétben sok minden került át az újba a régiből, így az arisztokráciának, a nagybirtoknak és a római egyháznak gazdasági és közéleti túlhatalma. Ennek ellenére a szabadelvű reformok gyors és jelentős változásokat hoztak mind a gazdasági életben, mind pedig civilizációs vonatkozásban. Főleg az ország fővárosában több nemzedéknyi elmaradást sikerült pótolni. Csakhamar megjelentek azonban a tőkés világ árnyoldalai is, a falusiaknak tömegesen való városokba tódlása nyomán a kis-közösségi kapcsolatok meglazulása, a pénznek erkölcsi téren is megnyilvánuló mindenhatósága, valamint válságok következtében a tömeges proletarizálódás, a hazai nyomor és kilátástalanság elől százezrek kivándorlása Amerikába, mindennek egyszerre okaként és következményeként is az egyházi élet és az erkölcsi tartás meglazulása, megüresedése.

Nálunk Magyarországon is az evangélikációs és belmissziói irány munkásai voltak azok, akik ezeket a súlyos társadalmi károsodásokat nemcsak elsőnek vették észre, de elsőnek is léptek munkába a gyógyításukra. Intézményeiket általános helyeslés kísérte, de már sokkal kevésbé a teológiájukat. Ezt a brit és német minták után induló, ma úgy mondanók, hogy fundamentalista teológiát sokan túlságosan rövidre zártak, sekélyesnek érezték. Ellensúlyként a liberális teológiát szintén számosan nem tartották alkalmasnak, hanem Kálvin János örökségéhez, írásaihoz és teológiájához folyamodtak. Nagy Károly már 1895-ben írt egy monográfiát Kálvin teológiájáról. Ezt, majd ugyancsak Nagy Károlynak 1903-ban Budapesten kiadott *Institutio*-fordítását (1536. évi kiadás) sokan elolvasták. A mű mély benyomást keltett. Előkészítette az 1909-es jubileumi évet, amely szinte Kálvin-reneszánszot idézett fel Magyarországon. Nemcsak az 1559. évi teljes *Institutio* jelent meg gondos és szép fordításban²⁴, hanem a reformátor egyéb jelentékenyebb írásai is és ezenfelül elmélyedt tanulmányok Kálvin életművéről, teológiájáról. Még 1908-ban megalakult, mégpedig református módon nem pusztán teológusok, hanem világi személyiségek aktív részvételével a Kálvin Szövetség, és átfogó egyháztársadalmi munkatervet készített és tűzött maga elé²⁵/A. Az 1909. évi genfi Kálvin - ünnepekre szokatlanul nagy számú és illusztris magyar küldöttség utazott el²⁶. Itthon minden valamirevaló gyülekezetben tartottak jubiláris megemlékezést, a nagyobb helyeken pedig igényes rendezvényeket, és az ezeken elhangzott előadások sokfelé könyvformában is megjelentek²⁷. De a lelkesedés a következő években sem aludt el. Tovább folyt Kálvin iratainak magyarra fordítása és kiadása²⁸, és számos további monográfia és nagyobb tanulmány jelent meg Kálvinról²⁹. Említsük meg azt is, hogy a Kálvin-reneszánsz nem maradt hatás nélkül a magyar unitáriusokra. Élénk figyelemben részesítették és írásba foglalták a maguk különvéleményét. Különösen a Szervet-pör körül

folyt élénk és termékeny polémia³⁰. Ez - mint ahogy lenni szokott - használt mind a két félnek, mert hozzájárult saját álláspontja tisztázásához.

A két világháború között, 1919-1945

A veszített háborút követően előbb a polgári baloldal, majd a proletariátus képviselői vették át a hatalmat, de 1919. augusztus 1. után egy negyedszázadra konzervatív-jobboldali politikai rendszer következett. A társadalmi akciók irányát, az országos ünneplések témáit a római katolikus egyház jelölte ki, jóllehet a kormányzó és több miniszterelnök is református vagy evangélikus volt. Különösen a proletárdiktatúrát nyomom követő számonkérő akciók során, de azután is, a római egyház berkeiben szívesen ismételték, hogy azt a gonosz szellemet, amely a felvilágosodást, a forradalmakat és a bolsevizmust hozta a világ nyakára, valaha Luther (és Kálvin) bocsátotta ki jól lezárt palackjából. Ebben a helyzetben gyűjtögette össze Sebestyén Jenő budapesti teológiai professzor (1884 -1950) a „történelmi kálvinizmus” néven jelentkező teológia és világnézet híveinek a csoportját. A mintát az az egyházpoltikai tevékenység és teológia adta, amelyet Ábrahám Kuyper bontakoztatott ki Hollandiában. Alkalmasabb zászlót ki sem lehetett volna bontani, hogy a református társadalom újra felemelhesse a fejét, és a közéletbe visszatérjen. Jobb platformot akkor nem lehetett volna választani a sommás vádak alá helyezett magyar reformátusság védelmére, mert hiszen Kuyper rendszere konzervatív és forradalomellenes volt a javából, de olyan módon, hogy egyházi megújulással akarta fölöslegessé tenni a negatív valláskritikát s társadalmi reformokkal az osztályharcot. Mindezzel Sebestyén Jenő egyenlő értékű - ha ugyan nem igényesebb - alternatívát tudott magasra emelni a Horthy-korszak katolikus kurzusával, neobarokk társadalmi szemléletével és életstílusával szemben.

Jótollú munkatársak egész sorát nyerte meg az ügynek. Nem elégedtek meg azzal, hogy magyarra fordították és kiadták Kuypernek és más hasonlóan rangos holland szigorú-reformátusoknak a munkáit³¹, de, publicisztikai színvonal szempontjából mintának is beillő egyházi, hetilapot,³² továbbá más folyóiratokat³³ is szerkesztettek és egyesületi munkával³⁴ szolgálták az eszmét.

Ezek a kiadványok, ezek az egyesületek mind-mind a Kálvin nevét viselték. A kapcsolat hol szoros volt Kálvinnal, hol kevésbé az. Sokan érezték egynehányszor - éppen a Kálvin-reneszánsz megvetésének a növekedése során -, hogy ez már egy kicsit sok is a jóból és sokszor nem egyéb hangos fogadkozásnál, a fejszék buzgó köszörülésénél, anélkül, hogy komolyan nekilátnak volna a fa kidöntéséhez. A készen kapott holland teológiai termékeket nem túl sokan olvasták el, azok szellemisége nem hatott abban az irányban, hogy Szentírás-tanulmányokkal és Kálvin teológiájának elmélyedt tanulmányozásával teremtsenek még mélyebb alapot a magyar „történelmi kálvinizmus” számára.

De más vonatkozásban is szükség lett volna gyümölcsök beérlelésére, a felnöttebbé válásra, különösen akkor, amikor 1929 után bekövetkezett a nagy gazdasági válság. A magyar gazdasági és társadalmi élet egyre inkább ennek a halálos szorításába került. Olyan új helyzet állt elő az egyházak számára is, amelyben sem a liberális teológia megmaradt kis tábora, de a „történelmi kálvinizmus” sem adott elegendő eligazítást. Új veszedelemként jelentkezett azonban - noha egyelőre még az ország határain túl is - az a nemzeti szocializmus, amely abban az egyáltalában nem egységes egészben, amely a magyar társadalom volt akkor, rétegenként és csoportonként különböző arányban ugyan, de egyaránt keltett fényes váradalmakat és indokolt aggodalmakat.

Ebben a helyzetben jelentkezett nálunk a Barth Károly nevéhez fűződő teológiai megújulás.

Egyházunk tehetséges fiatal teológusai gyors ütemben tették magukévá ezt a látásmódot, amely a „történelmi kálvinizmusnál” sokkal határozottabban igényelte és fordította a figyelmet a Kijelentés és Kálvin János felé. Ez a fordulat egyben Sebestyén Jenő

irányának a csöndes elmúlását is jelentette, pontosabban a Budapesti Theológiának néhány tanszékére való elszigetelődését.³⁴

A barthi teológiának viszont volt komoly mondanivalója mind a Kijelentés mondanivalójának a kimunkálása terén, mind pedig társadalmi vonatkozásban, sőt a nemzeti szocializmussal szembe forduló ideológiai kritika vonatkozásában is. Az első, az új irányt egyelőre még inkább csak bemutatni kívánó munkák³⁵ után jelentek meg az igényesebb monográfiák³⁶ és tanulmányok³⁷. Barth befolyása Kálvin iránt is felszította újra az érdeklődést. Az Institutio első kiadásának jubileuma alkalmából, 1936-ban nemcsak egy mesteri új fordítás látott napvilágot³⁸ (benne ifj. Révész Imrének szép áttekintésével az Institutio addigi magyarországi útjáról és Vasady Bélának egy szavas rendszerezésével az Institutio teológiájáról), hanem egy értékes gyűjteményes mű is, amelyben a legnevesebb magyar teológusok adták közre Kálvinnal és a kálvinizmussal foglalkozó tanulmányaikat³⁹.

Következő lépésként Nagy Barna lefordította és a Coetus Theologorum nevű szervezet megjelentette Wilhelm Nieselnek jeles művét Kálvin teológiájáról⁴⁰. Nieselnek már a barthi látásmódon edzett szép összegezése alkalmas volt arra, hogy eloszlassa azt a sok frázisszerű és lapos elképzelést, ami Kálvinról és a kálvinizmusról nálunk nemcsak a műveletlen rétegekben, de feljebb is megtalálható volt.⁴¹ Ezekben az években jelentek meg - a Kálvinra figyelés jegyében - Csikesz Sándor tudományszervező munkájának gyümölcseiként azok a szorgalmas elemzések, amelyek egyfelől a református Istentisztelet és vallásoktatás problémáira vetettek tisztább fényt, másfelől pedig Kálvinnak a magyar református egyház történetére és irodalmára tett hatásait kutatták nagy lendülettel⁴².

Sebestyén Jenő mozgalma annak idején - nemcsak Róma vagy a liberalizmus ellen küzdött, - de szinte még nagyobb hévvel az ébredési és belmissziós mozgalom teológiája ellen is.

Egyházunk református örökségét jobban féltette ezektől, mint amazoktól. Az ébresztés munkásai túlzottan találták ezt a kritikát, sajnálkoztak, hogy Sebestyén nem szívleli őket, de ennek sűrű hivatkozásai Kálvinra és hitvallásainkra nem tett rájuk különösebb benyomást. Nagyot fordult a helyzet, amikor bekövetkezett a Barth Károly nevéhez fűződő teológiai fordulat. Ez ugyanazt az evangéliumi katolicitást, a keresztyén teológia mélységeit állította a középpontba, mint aminek az elherdálását Sebestyén az 279. „általános keresztyénektől” szokta minduntalan számonkérni. csak hogy Sebestyénéknél sokkal mélyebb odafigyeléssel a Szentírásra és Kálvin teológiájára. Ez elől a látásmód elől az ébredési mozgalom legjobbjai nemcsak hogy nem tudtak elzárkózni, de 1936-ban éppen ezek közül az egyik, Victor János adta kezünkbe az Institutio első kiadásának valóban kiváló új fordítását⁴³. A belmissziós irány más almunkásai is foglalkozni kezdtek Kálvinnal és ki is adták ezeket az írásaikat⁴⁴. Az evangélikációs mozgalom egyik legmozgékonyabb szervezője, Békefi Benő sikerült magyarázatot írt, a Heidelbergi Kátéhoz, és ebben sokszor és szívesen idézte Augustinust és Kálvint.⁴⁵

Sajnos Barth magyar tanítványai, többnyire fiatal teológiai tanárok, doktorandusok és lelkészek, nem jutottak abba a helyzetbe, hogy az 1945-öt megelőző években érdemleges befolyást gyakorolhattak volna a magyar református egyház kormányzására. Ez gördült tovább előre a maga „keresztény-nemzetinek” nevezett, valójában azonban neobarokk sínein.

A magyar reformátusságnak a haza életbevágó ügyei iránt a történelemben sokszor megmutatkozott érzékenysége azonban most is jelt adott magáról. Nemcsak a „Soli Deo Gloria” diák-mozgalomban tömörült ifjúság és más, a politikai baloldal felé orientálódó lelkészek emelték fel szavukat, hanem - nem várt merész agilitással - a belmissziós mozgalom egyes munkásai is.⁴⁶ ...

Bucsay Mihály

JEGYZETEK

1. Belényesi Gergely 1544-ben meglátogatta Kálvint és újszövetségi tanulmányairól beszélgetett vele. Kálvin mély be-nyomást tett a fiatal magyar theologusra. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Bp. 1944. 107. Kaprofontos Ferenc 1561. december 26-án Wittenbergből levélben fordult Kálvinhoz és azt írta neki, hogy az ő és a helvét tudások tekintélyében bízik az egész Magyarország. Prot. Szemle 1911. 98. –
2. Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 384--401. - Révész Imre véleménye szerint Mélius teológiájának alapjai helvét irányúak ugyan, de egyáltalában nem kálviniak. Így vélekedik többek közt a következő tanulmányaiban: A „Kálvinista Róma”. Theol. Szemle 1933-34. 92. - Kálvin az 1564-i Nagyenyedi Zsinaton. Kolozsvár, 1934. 109. és köv. - Kálvin legelső magyar támadója. Theol. Szemle 1933. 4. és köv. –
3. Magyar Könyvszemle 86 (1970). 119-129. –
4. Bucsay Mihály: Méliusz teológiája Kátéja tükrében. Studia et Acta Ecclesiastica II. Bp. 1967. 313, 325. s köv.
5. Közli E. F. K. Müller: Die Bekenntnisschriften der Reformier-ten Kirche. 1903. –
6. Az Institutióra- először a Nagyváradon 1569-ben lezajlott hitvita anyagában találunk hivatkozást. Debreceni Ember Pál (Lampe) Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania. Utrecht, 1728. 235. –
7. Legkorábban Szegedi Kis István Loci-jának első kiadásában jelent meg, a Skaricza-féle életrajzban. Basel 1585. 2. –
8. Adatokkal többé-kevésbé igazolható a következő magyar teológusok genfi látogatása Szegedi Gergely, Thury Pál, Károlyi Gáspár, Paksi Mihály, Laskói Csókás Péter stb. –
9. Atyáink az 1567. évi debreceni zsinaton azzal a kifejezett hivatkozással emelték egyházunk hitvallásának rangjára Bullinger II. Helvét Hitvallását, hogy azt előzőleg a genfi egyház lelkészei is aláírták. –
10. Bucsay Mihály: Leitgedanken der Theologie Bullingers bei Petrus Melius. Zürich, 1975. Bullinger-Gedenkbuch II. 197-214.
11. Bucsay Mihály: Das Speculum des István Szegedi etc. Basler Zeitschrift für Geschichte u. Altertumskunde 72 (1973) 71 - 91. –
12. Báthory István országbíró (1555-1605), a reformáció száza-dának egyik legnagyobb magyar református imádkozója, vég-rendeletében Kálvinhoz fűzi Jézus és az apostolok tanításának felújítását. Komáromy András: Báthory István országbíró végrendelete. Századok. 1890. 124. és köv. Gónczi István hitvitázó iratának már a címe is ugyanezt az értékelést tartalmazza: Panharmonia, sive universalis consensus Jesu Christi veri Dei et hominis et Joannis Calvini . . . Vizsoly 1599. –
13. Kétségtelen, viszont nem eléggé közismert, hogy az antitrinitárius mozgalom azzal akarta feloldani a kor három szellemi hatalma, a keresztyénség, a zsidóság és az iszlám közötti el-lentéteket, hogy kész volt, kiküszö-bölni az amazok számára el-fogadhatatlannak tűnt, keresztyén dogmákat. Az antitrinitárius atyafiak vagy nem ismerték - elég jól a Koránt, vagy nem vették azt komolyan, mert ott a 19 szúra („Mária”) vége felé világosan kitűnik, hogy Mohamed már azt is Istenhez nem méltó gondolatnak. és felségsértésnek tartotta, hogy Istennek fia volna. Ezt viszont az unitáriusok is vallották. –
14. Szenczi Molnár Albert arra mutatott rá előszavában, hogy Pázmány Péter gyakran idézgette hitvitázó irataiban az Institutio-t, de idézetei pontatlanok, vagy ki vannak szakítva összefüggésükből. Institutio-fordításának egyik célja volt, hogy a hűségese fordítás lehetővé tegye a hivatkozások ellenőrzését. R. M. K. I. 540. –
15. Hazagh Mihály: Amesius és a magyar puritanismus. Angol Filológiai Tanulmányok Bp. 7. (1942) 94-112. - Bodonhelyi József: Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942. - Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. - Medgyesi Pál szerint bűn nem olvasni az Institutio-t. Dialogus politicoecclesiasticus. Bártfa, 1650. 89. Az egész munkácska tele van Kálvin-idézetekkel. –
16. Zoványi Jenő: A cocejánizmus története. Bp. 1890. –
17. Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. Bp. 1943. –
18. Szilágyi Tónkó Márton: Philosophia. Heidelberg, 1678. –
19. Bucsay Mihály: Das Drama der Trauerdekade usw. Rebellion oder Religion, ed. P. F. Barton és Makkai L. Bp. 1977. 57. és köv. –
20. Ballagi Mór: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (ezután: PEIL) 1864, május 22 továbbá Báró Vay Béla, PEIL 1878. 502. és köv. –
21. Fáy András szerint Kálvin nem mérközhet Lutherrel, Melanchthonnal vagy Zwinglivel, mert az abszolút hatalom csak Istent illeti. Óramutató. Pest, 1842. 23. - Kozma József felsőszabolcsi esperes Kálvint „protestáns Torquemadának” nevezte. PEIL 1878. 675. és köv. - A túlhajtott individualista li-beralizmusnak ugyanezt az elutasító álláspontját képviselte Zoványi Jenő nagyérdemű egyháztörténészünk is Kálvin irányában. –
22. Kun Bertalan, PEIL 1848. 228. és köv., továbbá PEIL 1859. Az emlékünnepegekről tartalmasabb sajtókiadványok jelentek meg Kecskeméten, Pápán, továbbá Sárospatakon, ahol az ünnepi beszédet Heissler József tartotta, valamennyi 1864-ben. –
23. Pest, 1864. –

24. Az 1559. évi Institutiot Czeglédy Sándor és Rábold Gusztáv fordították magyarra. A kétkötetes mű Pápan jelent meg 1909-ben és 1910-ben mint a Református Egyházi Könyvtár (a kö-vetkezőkben: REK) 5. és 6. kötete. - A Kálvin János Művei című sorozatnak 1906 és 1912 között 17 kötete jelent meg különböző magyar református teológusok fordításában és gon-dozásában. Megemlítjük még itt, hogy Pruzsinszky Pál Kálvin-nak a nőkhöz írt leveleiből állított össze és fordított le egy gyűjteményt. Bp. 1909. –
25. Szentpéteri Kun Béla: Kálvin egyházalkotmánya. Debrecen, 1906. - S. Szabó József: Kálvin János élete és reformációja. Debrecen, 1909. - Jean Henri d'Aubigné: Jean Calvin, un des fondateurs des libérés modernes c. művét Balogh Ferenc fordította magyarra. Debrecen, 1878. - S. Szabó József Georg Lösche: Luther, Melanchthon und Calvin in Österreich-Ungarn (Tübingen, 1909) c. művéből fordított magyarra nagyobb magyar vonatkozású részletet. Debrecen, 1912. –
26. Kálvin Jubileumi Emlékkönyv. A magyarok genfi útja. Bp. 1910, sok képpel. - Alexandre Claparède: Les voix magyares au Jubilé de Calvin, Genève, 1909. Genf, 1910. –
27. Az Emlékezés Kálvinról c. műben jelent meg Nagy Károlytól: Kálvin mint dogmatikus és etikus. Bp. 1909. - E jubileum alkalmából a következő jelesebb egyházi férfiak emlékbeszédei jelentek meg: Balogh Ferenc, Debrecen; Bartók György, Nagyenyed; Dicsőfi József, Debrecen, Benkő Lajos, Hajdúnánás és Kovács Alajos, Komárom. - Varga Lajos két verset írt Kálvin János emlékére: Babérág 1509-1909. Debrecen, 1909. Itt említjük meg, hogy a 19. és 20. században jóval több mint 30 traktátus - jellegű, a széles olvasóközönségnek szánt irat jelent meg Kálvinról Magyarországon és Erdélyben, de ezekkel részletesen nem foglalkozunk. –
28. Kálvin János kisebb művei a rendszeres theologia köréből. Fordította Czeglédy Sándor. Pápa, 1912. REK 9. kötet. - Kálvin János ifjúkori levelei, fordította Pruzsinszky Pál. Pápa, 1910. –
29. Pruzsinszky Pál: Kálvin János. Pápa, 1909-1912. A mű a REK 4. és 8. kötete. - Veress István: Einfluss der calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- und Staatswesen in Ungarn. Tü-bingen, 1910. - Kacsóh Lajos: Kálvin János politikai-társadalmi téren. Kunszentmiklós, 1911. - Sebestyén Jenő: Kálvin és a kapitalizmus. Marosvásárhely, 1911. - Ugyanaz: Nietzsche és Kálvin. Bp. 1917. –
30. Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás és Kálvin-ortho-doxia. 1895. - Gyenge János: Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz. Bp. 1909. 2. kiad. Nagyvárad, 1913. - Kovács J. István: Kálvin és Servet. Pápa, 1911. –
31. Kuyper Ábrahám: A kálvinizmus lényege. Bp. 1922. - Doumergue Emil: Művészet és érzelm Kálvinnál és a kálvinizmusban. Bp. 1922. - Kuyper Ábrahám: A calvinizmus politikai jelentősége. Bp. 1923. - Sebestyén Jenő és köre a következő sorozatokat adta ki: Holland - Magyar Kálvinista Könyvtár. Bp. 1922. és köv. - A Kálvin János Társaság Kiadványai. Bp. 1936. és köv. - A Budapesti Református Theológusok Kálvin János Körének Kiadványai. Bp. 1938. és következő. - A Kálvin János Társaság 1938 januárjában tartott konferenciájának előadásait tartalmazza a következő gyűjteményes mű: Az Egyetemes Papság Lényege és Jelen-tősége. Budapest 1938. –
32. A Kálvinista Szemlét 1920-tól 1932-ig Sebestyén Jenő szerkesztette, 1933-ban Kovács J. István. –
33. A Magyar Kálvinizmus-t 1934-től 1938-ig Sebestyén Jenő szerkesztette. –
34. Sebestyén Jenő: Mit akar a Kálvin János Társaság? Bp. 1936. –
35. Tavasz Sándornak 280. főleg a következő dolgozatai egyengették a barthiánus teológia útját: A Kijelentés feltétele alatt. Kolozsvár, 1929. - dialektikai theológia problémája és problémái. A dialektikai theológia kritikai ismertetése. Kolozsvár, 1929. - A dialektikai theológia a főiskolai oktatásban. Kolozsvár, 1931. - A theológiai irányok ártértekelése. A dia-lektikai theológia mint a theológiai irányok korrekciója. Ko-lozsvár, 1931. A kálvinizmus katholicitása. Theol. Szemle, 1941. –
36. Tavasz Sándor: Református keresztyén dogmatika. Kolozsvár, 1932. –
37. Dávid Gyula: Kálvin gazdasági etikája. Kolozsvár, 1931. - Nagy József: Kálvin és a művészetek. Kolozsvár, 1934. - Nagy Géza: Kálvin hatása Erdélyre, 16-17. század. Debrecen, 1936. - Tóth Kálmán: A dialektika a kálvinizmus politikai etikájában. Bp. 1940. –
38. Kálvin János Institutioja 1536. Fordította Victor János, Vasady Béla és Révész Imre bevezető tanulmányaival. Budapest 1936. –
39. Kálvin és a Kálvinizmus. Tanulmányok. Debrecen, 1936. - Kálvin tanításai. A Nagyenyeden tartott emlékünnepeken 1936. szept. 11-én elhangzott beszédek. Kolozsvár, 1937.
40. Niesel Wilhelm: Kálvin theológiája, ford.: Nagy Barnabás. Debrecen, 1943. –
41. Szabó Zoltán-Vasady Béla: Kálvin a népi tudatban. Debrecen, 1936. –
42. Kálvin János magyarázata Pál apostolnak Timótheushoz írt leveleihez. Ford. Szabó András. Székelyudvarhely, 1939. - J. Calvin: Rövid értekezés az úrvacsoráról, 1541. Nagyvárad, év nélkül. - Kálvin János magyarázata Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumához. Ford. Rábold Gusztáv. Az első két kötet Székelyudvarhelyt jelent meg 1939-40-ben, a második kettő Budapesten 1941-42-ben. - Bernát István: Kálvin és a kapitalizmus. Bp. 1934. - Bohatecz József: Kálvin művészettörténeti jelentősége, ford. Trócsányi Dezső. Pápa, 1932. - Bohatecz József: Isten szuverenitása es az állam Kálvin tanításában, ford. Trócsányi Dezső. Pápa, 1936. - Doumergue Emil: Kálvin János jelleme, ford. Révész Imre. Bp. 1922. - Horváth Henrik: Ismeretlen Kálvin-arckép a Raffael-iskolából. Bp. 1924. - Tóth Endre: Kálvin élete és a kálvinizmus a nyugati országokban. Pápa, 1929. - Révész Imre: Kálvin legelső magyar támadója és, Bucer Márton és a magyar reformáció.

Debrecen, 1933. Theol. Tanulmányok 32. - Patay Lajos: Kálvin valláspedagógiája. Theol. Szemle, 1935. 3-123. Theol. Tanulmányok 45. - Révész Imre: Méliusz és Kálvin. Kolozsvár, 1936. Erdélyi Tudományos Füzetek 85. - Révész Imre: Kálvin az 1564-1 nagyenyedi zsinaton. Kolozsvár, 1934, a Kecské-méthy István Emlékkönyvben. - Nagy Sándor Béla: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint. Debrecen, 1937. Theol. Tanulmányok: 51. - Bucsay Mihály: Die Lehre vom Heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung. Deutsche Theologie 1939. 261. és köv.

43. Lásd a 38. sz. jegyzetet !

44. Bereczky Albert: Van-e út Istenhez? Előadások Kálvin Institutio-járól. Bp. 1937. - Stickelberger Emanuel: Kálvin, ford. Péter János. Bp. 1937. –

45. Békefi Benő: Mi hasznod belőle? A Heidelbergi Káté magyarázata. Nyíregyháza, 1943. –

46. Erdős Károly: A kálvini reformáció hatása hazánkra. Debrecen, 1909. - Dou-mergue Emil: La Hongrie Calviniste. Toulouse, 1912. - Révész Imre: A kálvinizmus befolyása a magyar reformációra. Magyar Kálvinizmus, 1935. - J. E. Choisy: Les relations spi-rituelles entre Geneve et la Hongrie protestanta. Nouvelle Revue de Hongrie. 1940. 94-98. - Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. Századok, 1934. - Máthé Elek: Le rapports du Calvinisme Hongrois avec l'Occident. Nouvelle Revue de Hongrie. 1942. 31. 37.

Megjelent: Theológiai Szemle 1979 Uf. XXII. 275-281.